

335/2
LUGANDA
Paper 2
July/August 2024
2½ hours



WAKISSHA JOINT MOCK EXAMINATIONS

Uganda Certificate of Education

LUGANDA

Olupapula olwokubiri

Okusoma bwino, okufunza n'ebyobuwangwa

Essaawa bbiri n'ekitundu (2½)

EBIGOBERERWA:

Olupapula luno lugabanyiziddwamu ebitundu bisatu: A, B, ne C.

Awamu mulimu ebibuuzo bina.

Ebitundu A ne B byabuwaze.

Mu kitundu C mulimu ebibuuzo bibiri. Kola nnamba 3 oba 4.

Ddamu ebibuuzo bisatu awamu.

Ebibuuzo ebisukka mu by'olagiddwa tebija kugololwa.

Ebyokuddamu biwandiike mu mpapula ezikuweereddwa.

EKITUNDU A

1. *Soma ekitundu kino wammanga n'oluvannyuma oddemu ebibuuzo ebikuweereddwa nku nkomerero yaakyo.*

Eby'omukibiina nali sibitegeera bulungi naye kyenziukira nali nsinga kukola ssomo lya kubala. Essomo lino nalyagala nnyo era omusomesa eyali alisomesa yeyasinga okulinjagaza kuba yali musomesa mulungi nga nebwo ba totegedde akuyita kinnoomu naddamu ate n'akuyitiramu. Nnasomera ku kyofa "pulayimare school", eyo gye nnamalira ekibiina eky'okuna, nga mbeera ne Jjajjange Erifaazi Ddungu e Kyotera era Kawamigero bwe yamuggya munsu eby'okusoma kwange by'afuuka lufumo. Nga omuganda bwe yalugera nti omunaku kaama yeerandiza yekka. Nnasalawo njabulire ekyalo era entemya zaali bbiri yogaayoga nga ngobye bumale wano mu kibuga Kampala. Eyo y'emboozu ya Luyima eyali omuddusi nnakinku mugy'ekinaana (1980s) gye twawayaamu okumala akabanga era emboozu ye n'enkwata omubabiro okukkakkana nga nteredde ntende wamma ggwe eya Ssebadduka n'egwa amakerenda.

Olw'okuba nti nali nfiiriddwako Jjajjange ekyo tekyandobera kutandika bulamu nga nze omuntu. Oluvannyuma nga nkitegedde nti nnina okukyusa obulamu.

Nasalawo okwabulira ekyalo ne mbiteekamu engatto yogaayoga Kawempe amakanda ne ngasimba. Namubuuza nti "ekirooto ky'okutolontoka emisinde kijja kitya mu birowoozo byo ggwe eyakoma mu kibiina eky'okuna." Yaziraamu bwati "Nsumulula osuna ebiyiise by'oyagala." Ko nze nti "Nedda," ko ye kaandukuvire ku ntono.

Ku kyofa nga ndi mu kibiina eky'okusatu omukulu w'essomero yategeka emisinde era wano twavuganya nga tuyita mu nnyumba zaffe ez'enjawulo ze baatuwa nze kamwa koogera nali mu nnyumba gye bayita "Kweba House" era ebiseera ebyo nze natuusa ennyumba y'affe ku buwanguzi nga tuvuganya mu misinde egy'okwetooloola ebyalo. Omukulu w'essomero yasalawo okumpa omukisa nsomere ku bwereere giyite "busary" naye eky'omukisa omubi eby'omukibiina nali sibitegeera era okukkakkana nga nkomye mu kibiina eky'okuna mu mwaka 1970.

Mu kusenga e Kawempe nali kalenzi katono nnyo ddala nga ntemera mu myaka kumi n'etaano (15) natandiika okukola obulimu obutonotono nga muno mwe muli okukimira abantu amazzi,okuweereza ku bizimbe, okusaayira abantu empya zaabwe n'ebiralala bingi.

Omwezi gwali gwa ntenu nga tuyingirira ennaku enkulu. Omukulembeze w'ekyalo ekyo nga yeegattiddwako n'abomuluka baategeka empaka z'okudduka emisinde egy'okwetooloola ebyalo era nze omu kwabo abaazeetabamu. Twadduka nga twetooloola ebyalo bina omuli Kawempe, Matugga, Wandegya ne tumalira e Kaleerwe. Okutemya n'okuzibula nga nze alidde empanga kubaddusi ebikumi bitaano (500) abaazeetabamu.

Mu mwaka gw'ekinaana mu ebiri (1982) sirigwerabira mu by'afaayo by'obulamu bwange anti gwe mwaka Katonda mwe yampeera omukisa okulinyako ku "ndege" nga mpitiddwa abategesi b'emisinde mu nsi yonna okwetaba mu mpaka ez'okwetooloola ebyalo mu kibuga, New yorok eky'America. Wano nakola butaweera nga nyambibwako omu ku batendesi bange okulaba nga mpangula empaka zino kuba nalina okukiikirira eggwanga lyange mu kitiibwa ekingi ko n'okuwanika bbendera y'ensi yattu Yuganda. Nze nga omuntu nali sikkiriza naye kino kyabceerawo oluvannyuma olw'okwekkirizaamu. Nafuna okutendekebwa okumala wansi w'omutendesi Assuman Kiraba. Omusajja ono yanjagaza nnyo omuzannyo gw'emisende era bwatyo yeyangobera ne ku passipooti yange okusobola okugenda okwetaba mu mpaka zino.

Mu mboozu ye agamba nti mu nsi muno Katonda buli muntu yenna yamuwa ekitone naye olw'obutamanya bw'abantu bangi ku bo batuulidde ebitone byabwe kyokka nge eno ye ttalanta omuntu mw'ayita okufuna ettutumu saako n'okweyimirizaawo mu bulamu bwe obw'omumaaso. Omuntu yenna okutumbula ekitone olina okwekkirizaamu era eno y'empagi

nnakinku omuntu kwe yeesigama okusobola okwetaba mu ekyo Katonda kye yamuteekamu, okuba n'empisa nakyo kikulu nnyo, kikuba ensanyi era kiswaza omuntu yenna nga oli munnabyamizannyo naye nga toline mpisa zamu bantu olwonno teri muntu yenna agenda kukwagala era n'abawagizi tosobola kubafuna, mpozi n'obuyonjo buno yabussaako nnyo essira anti bw'oba omuligo manya anti abantu bangi nnyo bagenda ku kwesamba era obulwe n'emirembe. Olw'okuba nga nali mulenzi muwulize eri abantu b'empangaaliramu mu kitundu kino kyaleetera buli muntu okuva ebule ne bweya okunsondera ensimbi ezantanbuza okugenda okwetaba mu mpaka ezo nga nze nnali sisobola kweteekamu mudidi gwa nsimbi ezaali zineetaagisa okugenda okwetaba mu misinde egyo. Wabula olw'enkologana ennungi eri abantu b'ekitundu bwe baawulira Luyima waabwe omusombi w'amazzi buli muntu yakwata kye yali alina abandi baatuuka n'okutunda ku bintu byabwe ebikalu wamma ggwe ne mpeza ensimbi ezaali zeetagisibwa okugenda okwetaba mu mpaka ezo.

Nga toline Katonda mu mutima gwo ne bw'oba nga ensi esibidde ku ggwe olukoba tewali ky'oyinza kukola kuba obuwanguzi buva eri ye kuba ggwe nga omuntu tomanyi ddi lw'ogenda ku wangula. Okuvuganya okuba wali buli muntu abeera asaba Katonda mu lulimi lwe asobole okwetikka empaka era wano w'olabira nti ekintu okubeera n'eddiini kikulu nnyo mu bulamu bw'omuntu. Nze olw'okubeera nga nakulira ku jjajjange essapule yali tena mu bulago era mu biseera byange eby'eddembe nagira nga nensoma awo mukama Katonda nali mwekute nga era tufuuse ba luganda.

Omukulu ono namubuuza nti "Mwewe nga banna bitone mubeeramu nammwe okutya" yanziramu mu ddooboozi eri kakkamu nti" kituufu nnyo ddala, okutya kubeerawo naddala nga babayise okuva mu busenge bw'ammwe gye mubeera wano buli omu avaayo nga entegetege zimufambye era buli omu aba atambuza lugumuggumu era bangi balabwako nga puleesa zibakubye abandi nga n'emitema gibakubira kumukumu.

Mu kunyumya emboozi eno waliwo ebintu Luyima bye yasimbako omulaka era wano nali ssaagala muntu yenna atuusaza mu mboozi y'affe kuba bweba nsolo yali kukizigo kwennyini ddala. Luyima yalambulula bwati. Emisinde sigy'evuma ngifunye mu ebirungi bingi ddala era obulamu bwange bwakyuka okusinziira nga bwe nali mu biseera biri emabega.

Ekiisooka mu byonna kwe ku manyika mu nsi yonna era buli w'empita bayimba linnya ly'ange Luyima. Bwe nnawangula omudaali gwange ogwa zaabu mu misinde mubuna byalo muggwanga ly'America nadda ku butaka nga omuzira w'ensi yattu Yuganda era abantu bangi nnyo beeyiwa ku kisaawe entebe nga balinga abawendule anti olwo bazze okwaniiriza ko n'okukulisaayo omuddusi w'ensi yonna.

Mu kuwangula omudaali guno nafuna ensimbi ze simanyi namuwendo era wano nasobola okugula ettaka nenzimbako ennyumba eno galikwoleka nga naawe bw'olabye, ate natandiika ekibiina ekiyamba ku baana abatalina mwasirizi kino nakikola kuba nange singa si bantu ku nnyambako nali sirina lugendo era obulamu bwange bwali mu lusuubo.

Nga ogy'eko ekyo waliwo kampani ezimu ezankozesa okubakubira obulango naddala nga eya CocaCola e Namanve eyo mundagaano gye twakola nayo yampa ettaka yiika ebikumi bibiri (200) kati kwe nnuundira ensolo zange omuli ente, embuzi nga kwatadde n'okulunda enkoko era ensimbi kati njoola. Omwana w'omusiramumu bumaali ampitaba.

Nga naawe bw'okimanyi nti ekitone si mulimu era wano mbigerageranya n'eby'obufuzi anti bw'otakola ntegeka nga okyalina embavu weekanga okoosekose mu galumonde anti essaawa yonna oggwa ku mpagala nga tokyasobola kwetaba mu mizannyo gyonna.

Ekyendwadde kyo olwo lw'afuuka lugero eri ffe bannabitone, tukuuma emibiri gy'affe nga miramu okwamwukanako naabo abatalina bitone. Kubanga tukola dduyiro olw'ono ebirwadde nga puleesa sukaali tebitwanganga.

Wadde nga ebyo byonna mbifunye naye ekisinga okunennyamiza be bazadde ab'ensangi zino obutafaayo eri abaana baabwe ne badda okulaba terefaayina buli lunaku ekintu ekikyamu. Ate abandi badda ku baana nebabayisaako omutaka w'embuya olw'okuba agenze okuzannya

Bikkula

emizanyo nga tamuwadde lukusa ekintu kino tekizizza bitone by'abaana mabega byeleka bityo era ne weesanga ng'omuntu atuulidde ekitone natuuka n'okuva mu bulamu bw'ensi eno nga talozezza ku buwoomi bwa kitone kye.

N'ekirala gavumenti okugya ku bannabitone emisolo emingi kino bangi kibakoseza era abamu ne bafundiikira nga tebalina kyamanyi kye bekoledde. Ate abalala olw'obutasoma nnyo balowooza nti tebasobola kutumbula bitone byabwe nga tebali mu ssomero. Kino kisobokera ddala wadde omuntu ng'ovudde mu ssomero tekitegeza nti n'ekitone kifiridde ddala.

Ebibuuzo:

- (i) Taata wammwe yabagaana okuddayo okwetaba mu by'emizannyo ku ssomero ng'agamba nti bijja kubaviirako okusoma obubi mu kibiina. Ng'osinziira ku kitundu ky'osomye kyusa endowooza ye.
- (ii) Olina mukwano gwo okwawukanako ne Luyima ye musambi wa mupiira eby'omukibiina naye tabitegeera bulungi era akubuuliddeko nti agenda kuva mu ssomero. Weesigame ku kitundu ky'osomye owe munno engeri gy'ayinza okuyimirizaawo obulamu bwe nga tayise mu kusoma.
- (iii) Ggwe atwala eb'emizannyo mu ssomero lyammwe kyokka buli ekiseera ky'emizannyo lwe kituuka abayizi beebuzaabuzi. Wa banno amagezi aganaayamba okutumbula eby'emizannyo nga osinziira ku mbooji eno.
- (iv) Mukwano gwo yasamba nnyo omupiira. Era yagusambirako n'ebweru w'eggwanga. Naye yagenda okufa nga talina waasula. Nga weeyambisa ekitundu kino wandiikira bannabyamizannyo engeri ez'enjawulo ezisobola okubayamba okukuuma ensimbi zaabwe.

EKITUNDU B

2. *Ggwe ssentebe w'ekyalo, weeyambise ekitundu kino wammanga ofunze mu bigambo nga (100) ebyo byogenda okubuulira abatuuze bo ku ngeri y'ennyambala essaanidde omuntu mu bifo eby'enjawulo.*

Omuntu nga amaze okulowooza ku ky'agenda okulya, ekintu ekirala ekimugira mu mutwe kwe ku lowooza ku nnyambala, era wano abantu bangi beebuza ekibuuzo kino nti "nnyambadde ntya?" Abantu abasinga obungi ekintu kino eky'ennyambala bakibuusa amaaso naye kati kambalage engeri ezitali zimu abantu ze baandiisaanidde okwambalamu nga bagenda mu bifo eby'enjawulo.

Omuntu yenna nga agenda ku mulimu gy'ogya ekikumi oba ssente kale giyite ensimbi olini okwambala engoye ezikuweesa ekitiibwa era wano buli muntu yenna aba agenda kukuwa ekitiibwa kabe kasinge n'okukwetanira okwogerako naawe. Omwana yenna ow'obuwala oba ow'obulenzi nga okyali mu ssomero olini okwambala ennyambala ekuweesa ekitiibwa gamba nga okukuba ekikalu obulungi obutasiba mpale ku makugonyu era osuubirwa okwambala yunifoomu okusobola okwawula ku bantu abalala ababeera mu ssomero.

Mu ssomero wabeerayo abantu ab'enjawulo okugeza nga omukulu w'essomero, abasomesa n'abantu abalala bano nabo ennyambala yaabwe ebeera yanjawulo okusingira ddala omukulu w'essomero ayambala busuuti-ye nanyuma era kyangu nnyo okumwawula ku bayizi

saako n'abasomesa so nga ate n'abasomesa naddala abasajja nabo bambala engoye zaabwe ezibaweesa ekitiibwa nga kw'otadde n'abasomesa abakyala. Ate naabakola emirimu emirala mu ssomero okugeza nga abafumbi bbo ennyambala yaabwe tefaanagana nayabasomesa.

Ggwe muganda wange atudde wano kankulage ate ku ludda lw'abasawo engeri gye bambalamu kale ggwe cyegomba omusawo. Abasawo balina ennyambala yaabwe era ebawulira ddala kwabo be bajjanjaba. Omusawo ayambala ettaawo ery'eru era bw'olaba omuntu oyo mu ddwaliro abeera Ddokita ate omusawo omukyala abeera "nurse" ono ye ayambala ekiteeteyi kye okusinziira ku langi gye bakozesa omuli enjeru, eyakiragala n'endala olwo nateekako akantu ku nviiri ze, wamma ggwe natonnya mmooli.

Abasumba bano nabo balina ebyambalo byabwe ebibaweesa ekitiibwa eri Katonda, bano ennyambala yaabwe ebeera nnungi nnyo ddala era kiba kyangu nnyo okubaawula ku bantu abalala. Abasumba bano ebyambalo byabwe byawukanira ddala okusinziira kunzikiriza zaabwe. Bambala ggandula nga kuno kuliko omunagirowo era ennyambala eno ebaawulira ddala ku bantu bebasumba. Ate kuludda lwa bannaffe abayisiraamu bambala ekanzu ate abakyala ne bambala shariyati ekintu ekiweesa Katonda ekitiibwa.

Omuntu yenna agenda okutendereza Katonda alina okwambala mu nnyambala emuweesa ekitiibwa naddala eri Katonda we. Ekyennaku ensangi zino abasinga obungi ennyambala eweesa Katonda ekitiibwa twagivaako dda, kale n'osanga omuntu nga bukedde ku lunnaku lwa ssaabiti ng'ayambala ebintu eby'ennyamiza Katonda nga tafuddeyo naki kiyinza kuddako ky'ova olaba nga ensangi zino ensi etuuse n'okuggwa eddalu.

Obadde okimanyi nti n'abakozi b'omubutale n'abo balina ennyambala yaabwe ebaweesa ekitiibwa era eyawukanira ddala ne ku bantu abagenda okugula ebintu mu katale. Bano bambala obutaawo buyite "epuloni" era babeera bannekedde bulungi nga kyangu nnyo okubawula naabo abayise. Kale kyampisa okumanya omuntu bwalina okwambala okusinziira ku mulimu gwaba agenda okukola.

Bwe tuddako mu kisaawe kye by'emizannyo, Bannabyamizanyo balina ennyambala yaabwe bano obasanga bannekedde mu mujoozi gy'abwe okusinziira ku ttimu zaabwe ze bawagira oba mmwe bazannyira.

Omuntu ategeera obulungi toyinza kugenda ku mulimu gwa "office" nga weetaddeko omujoozi era abantu bayinza obutakubalamu magezi.

Ate bwetugendako ku ludda olw'abasirikala bano ennyambala yaabwe nayo yanjawulo nnyo ddala.

Omusirikale ekyambalo kye tekyambalwa muntu atali wa mulimu oggwo era singa kakutanda ne bakusanga nga okyennanise bayinza okuggulako omusango era ofundiikira oli mu kooti y'amagye kale ggwe omuntu wa bulijjo tolina buyinza bukiggula.

Mu kisaawe ky'okuyimba abayimbi nabo balina ennyambala yaabwe ey'enjawulo. Abayimbi abasajja bamanyi n'okusiba enviiri ate bwetudda ku bakyala ne ggujabagira.

Abakyala bano bambala obugoye obubatippa nga abamu kw'otadde n'okuyita obukunnya ennyambala eyeekika kino gyetuyita eyeekiyaaye era ekkopeddwa abantu bangi okusingira ddala abavubuka ekintu ekikyamu era ekitabaweesa ekitiibwa naddala mu bitundu gye bava.

Abalimi nabo olaba balina ennyambala egenda mu nnimiro. Omuntu yenna aba agenda okulima ayambala ebigo ye ebikaddekadde bwatyo naaweekera enkumbi ku mugongo okutemya n'okuzibula nga akkiridde mu nnimiro.

Obadde okimanyi nti abantu ababeera mu birabo by'emmere giyite wooteri nabo ennyambala yaabwe ebeera yanjawulo nnyo. Bano bambala obusuuti bwabwe ne bannyuma era ggwe agha mu wooteri oba ekifo ekisanyukirwamu kyonna toyinza kwambala nga ate agenda mu nnimiro. Mu buwooteri osanga abaana ab'obulenzi nga kwotadde n'abobuwala nga bataddemu obugoye obusikiriza abagenyi wamma ggwe n'enkulabira.

EKITUNDU C

Ddamu ekibuuzo kimu ku bikuwereddwa wammanga.

3. Oli omu ku bayizi abali mu kkwaya y'essomero, era nga ggwe akulira abagoma nga n'okusindigomya enjoma weekansa. Abatamanyi bulungi bya buwangwa bwa Baganda balowooza nti enjoma zikoma kukubibwa nga muyimba ennyimba z'amasomero. Ab'ekyalo baleese ebbaluwa esaba ku ngoma z'essomero. Banno bagaanye okuzibawa. Yamba banno obanyonnyole ku migaso gy'engoma mu Buganda.

Oba

4. Omu ku bantu abakulu mu kika kyammwe yalwala, olumbe ne lumugonza era n'afa bwe yali tannafa ekibinja ky'abannaddiini ky'amukyalira ne kimusabirako era nayatula nti alokose. Wabula olw'okuba abadde muntu mukulu nnyo mu kika, waliwo okusika omuguwa ng'abamu bagamba teri kumwabiza lumbe ate mmwe abatonotono mwagala bamwabize olumbe. Ggwe ng'akulembeddemu oludda oluwagira okumwabiza olumbe, matiza olukiiko ensonga kw'osinziira okusikiriza abalala okukwegattako mwabye olumbe lw'omugenzi.

BIKOMWE WANO